

Literatura sobre l'emigració valenciana a Algèria, el cas d'*Un mariage difficile* de François Molines

Àngela-Rosa MENAGES i MENAGES
Joan-Lluís MONJO i MASCARÓ

Resum: Molts valencians van emigrar a Algèria, des de llocs com la Marina. Revisem ací les obres literàries fetes sobre aquests emigrants i en particular les escrites per ells o en les que ells són protagonistes. Es destaca la descripció costumista que fa el conte *Un mariage difficile*.

Paraules clau: Algèria, literatura,

Resumen: Muchos valencianos emigraron a Argelia, desde lugares como la Marina. Revisamos aquí las obras literarias hechas sobre estos emigrantes y en particular las escritas por ellos o en las que ellos son protagonistas. Se destaca la descripción costumbrista que hace el cuento *Un mariage difficile*.

Palabras claves: Argelia, literatura,

1. Introducció

Durant l'època de la colonització francesa d'Algèria, entre 1830 i 1962, la presència nombrosa de valencians emigrats per diferents motius en aquelles terres, és un fet que ha cridat l'atenció de la nostra societat, per no haver-se'n parlat públicament fins ara, tot i que va suposar una fita important dins la nostra història contemporània. Pels testimonis entrevistats i per la documentació escrita sabem que l'assentament fou molt primerenc i que es van repartir sobretot per l'Oranesat (els qui procedien de les comarques valencianes de més al sud) i per l'Algérois (els procedents de les comarques més meridionals, especialment, de pobles de la Marina). (1)

L'estudi que presentem en aquestes Jornades vol incidir en els textos literaris de diferents tipus: memòries de viatges, textos de creació narrativa (com novel·les i contes), d'altres textos de tipus documental (com memòries i reportatges periodístics), textos teatrals... tots ells revelen la primerenca estada dels valencians en terres algerianes i confirmen la seua petjada en aquella societat multicultural de la qual van formar part fins l'arribada de la independència.

D'altra banda, dins del col·lectiu que s'hi va formar, els valencians van destacar perceptiblement, ja que la influència de la nostra llengua i cultura és palesa en tots els textos literaris que presentarem a continuació. Una llengua i una cultura pròpies que, per altra banda, mai no van oblidar, malgrat l'inevitable afrancesament. De fet, no deixaren de visitar el seu país d'origen i en van mantindre sempre els costums més ancestrals (gastronomia, festivitats, cançons, jocs, noms, antropònims, toponímia...).

En definitiva, les senyes d'identitat valencianoargelianes es poden trobar en aquesta literatura escrita editada que posa de manifest un patrimoni col·lectiu que no podem obviar (o que cal destacar i traure a la llum).

La nostra intervenció es proposa, per tant, dos objectius fonamentals:

·Primer, presentar una literatura, poc reconeguda, que retrata la presència valenciana a Algèria durant els anys en què va ser colònia francesa i, amb això, destacar-ne l'aportació cultural i lingüística dins d'aquella societat des dels seus inicis.

·Segon, explicar a través d'un conte costumista escrit en francès per un autor descendent de valencians, anomenat François Molines, com vivien al barri de Bab-el-Oued d'Alger, a principis del segle XX. Ací destaca, sobretot, la forta presència de la nostra llengua en tots els àmbits de la vida quotidiana.

2. Textos que fan referència a la presència valenciana a Algèria (1830-1962)

La llengua oficial de l'Algèria colonial era el francès, però la realitat d'aquella societat multicultural era el multilingüisme: la llengua materna es mantenia en l'àmbit familiar i informal i en la resta d'ocasions -més formals- s'usava el francès que esdevenia així una llengua franca.

Els textos que presentem sobre el col·lectiu valenciаноalgerià estan escrits tant en francès, com en català i en castellà, s'hi pot comprovar a través d'ells quina era la realitat sociolingüística d'aquell moment en la història d'Algèria. També s'hi posa de manifest la presència de la nostra llengua des d'antic dins d'aquell territori i la gran influència que exercí sobre les altres llengües en contacte.

2.1. Memòries de viatges

Jacint Verdaguer, *De Tànger a Sant Petesbourg*. Excursions i viatges escrit el 1883 fa referència a l'ús del valencià i del menorquí en aquelles terres (p. 44):

Per aquells carrers, camps i camins, un se pot dirigir en català a tots los nois u hòmens espanyols, amb la seguretat de que en català respondran: en català d'Alacant, suau i falaguer com los aires d'Andalusia, o en català de Maó, grave i ressonant com les onades del golf de Lió.

L'advocat Manuel Malo de Molina, *Viaje a la Argelia* (1852) va publicar les experiències viscudes a inicis dels anys 50 durant el seu viatge a la nova colònia francesa.

El periodista Carlos Sentís va ser enviat com a cronista a Àfrica l'any 1944 i va recollir les cròniques en el llibre *Àfrica en blanco y negro*. La segona part explica la seua estada a Alger, "la babélica Argel", mentre s'esperava el desembarcament de les tropes aliades que es féu finalment a Normandia. Ens comenta que quan va conèixer el Padre Julián i el va acompanyar pels carrers d'Alger, segons li va explicar, la llengua que més sentien era la nostra (p. 131):

Y continua el Padre Julián: "Al llegar aquí me encontré con que no sabía ni francés, ni valenciano, ni catalán o mallorquin". Pronto tuvo que aprenderlo todo menos el francés, que habla con mal acento y trompicones, porque de 30.000 españoles que hay en Argel, lo que hace una cifra superior a la de muchas capitales de provincia españolas, la casi totalidad són de Alicante o de Menorca.

Joan Gosalbes Roig (1906-1988): *Memòria de Callosa d'en Sarrià a través d'un exiliat*, edició a cura de Lluís-Xavier Flores i Vicent Beltran l'any 2005, és la narració monogràfica realitzada per un callosí que hagué de viatjar a Algèria fugint de la repressió franquista només acabar la Guerra Civil. Vegem la seua visió del barri de Bab-el-Oued (p.85):

Bab-el-Oued és el barri d'Alger que té més ascendència espanyola i preferentment valenciana, oriünds tots ells dels pobles de la nostra comarca, en el qual convivia una abundant colònia callosina. Així doncs no va ser difícil que Fernando trobara recer en una família molt coneguda, a ca unes "Molineres".

Espigolant pel rostoll morisc de Bernat Capó (1980) és una ruta literària a través del cop de la muntanya morisca meridional. Partint de Benissa, passa per Senija, Llíber, Xaló, Alcanalí, Murla, Castells, Famorca, Benimassot, Gorga, Benilloba, Benasau, Confrides, l'Abdet, Benifato, Beniardà, el Castell de Guadalest, Bolulla, Tàrbena, i arriba a Parcent. No pretén acumular dades paisatgístiques, etnogràfiques ni històriques dels pobles, sinó deixar-se seduir per les impressions que rep en acostar-se a la realitat d'aquesta gent, que és també un mitjà per a entendre-la millor. Com diu en Josep Iborra en prologar la segona edició del llibre (Edicions del Bullent, 1999), citant Unamuno, la intenció seua és de captar la "intrahistòria" d'aquest racó de món, la seua essència més fonda, que en aquest

cas està vinculada amb el seu passat morisc (un tema, per altra part, de màxima actualitat enguany, si tenim en compte que es compleixen 400 anys del decret d'expulsió dels moriscos). Cal dir que a la darrera dels 70s l'autor devia poder poar molt més d'aquest solatge que potser hui: campaven pertot encara individus completament amerats de la cultura tradicional, testimonis directes –o quasi directes– d'històries de bandolerisme...

Pel que fa a l'emigració valenciana a Algèria, l'autor deixa constància abastament de l'emigració de temporada cap a aquest país dels hòmens de la nostra terra, que “passaven la vida entre la Ribera, França i l'Alger” (p. 28), alguns fent de carboners (especialment els bolullers, p. 157), o de famílies senceres, de les quals algunes feren rel en aquell país i després “hagueren de tornar a cuita corrents, deixant-ho tot” (p. 115). Fins i tot pogué parlar amb algun d'aquells jornalers que feren de podadors, i li parlaren de les seues experiències i –cosa realment interessant–, feren referència entre els paral·lelismes que trobaven entre la cultura valenciana i la cultura *mora* (per exemple, les tonades tradicionals que es cantaven en el batre) (p. 165).

La vida de Joan-Baptiste Reig i Verdú, conegut pel sobrenom de “Mixana”, (o *Mitjana*, com transcriu l'autor), un roder nascut a Castell de Castells, és un exemple il·lustratiu d'un tipus d'emigració que si bé va ser minoritari, va existir. Es tracta dels qui fugien de la seua terra perquè eren buscats per la justícia. En efecte, en aquella terra emergent, que acollia gent de procedència diversa i on es mesclaven les races i les religions, un podia passar més desapercebut, i es on anà a parar aquest personatge després de cometre el seu primer crim. A Alger treballà com a jornalero durant un temps, com tants de compatriotes seus, i després en una taverna, fins que cometé un crim i hagué de fugir inversament cap a la seua terra (p. 65-69).

D'aquest llibre volem, però, destacar el paral·lelisme que fa l'autor entre la sort dels moriscos valencians expulsats de la seua terra en 1609 i la dels europeus que fugiren d'Algèria en declarar-se la independència en 1962, vista aquest darrer episodi des del punt de vista no dels colons, sinó dels treballadors. Reproduïm aquesta referència pel seu interès i actualitat (p. 115):

El viatger es queda encisat per uns moments. Els moriscos expulsats, els moriscos amagats a les muntanyes, els moriscos assentats a la vella Barbaria. Els que hi arribaren no foren ben rebuts pels seus germans de religió. Eren estranys que venien a ocupar un espai a l'àrid solar. Trigaren el seu temps, però finalment s'hi integraren i la raça mora tornà a trobar la seua puresa. Segles més tard gent valenciana busca el pa allà on anaren a parar aquells entre els qui hi hauria alguns llaços de sang. Hi van a treballar en temps de verema, de nou hi acudeixen en l'època de l'esporgada i alguns s'hi queden per sempre. Són ben rebuts, perquè la seua col·laboració és vital per salvar collites i posar en ordre la terra erma. Una volta més la roda de la història, i es produeix l'expulsió dels pied-noirs. Alguns s'amaguen, la majoria tornen i s'assenten a terres del País Valencià. La província d'Alacant rep un bon nombre dels qui van fugir i, al principi, no massa efusivament.

No hi ha cap dubte que el destí s'acarnissa amb la gent treballadora. Quan el seu esforç ha obert solcs a la terra i la seua suor ha fet prosperar els camps, ja no cal la seua presència i a expulsar-los toquen.

2.2. Novel·les

Diferenciarem, d'un costat, els textos escrits per francesos i, de l'altre, els escrits per valencians o descendents de valencians (Jaime Salinas, Joan Gosalbes, Vidal-Domerc, Hèlia i Alicia González Beltran). També hem volgut destacar el punt de vista dels qui es-

taven vivint allà i han retornat, i/o dels qui miren l'experiència dels seus familiars o amics des d'ací.

·*Escrites per francesos:*

Ens aturarem en la figura mítica de *Cagayous*, que és una creació literària d'Auguste Robinet (Alger, 1862-1930), més conegut pel pseudònim de Musette. Cagayous és l'encarnació prototípica dels estaments populars de l'Alger creat després de la conquesta francesa, més concretament del barri de Bab-el-Oued, amerat de tots els ingredients més coloristes vinguts de la Mediterrània. A través dels ulls i de les vivències d'aquest trapatrolles dels carrers algerins disposem d'una col·lecció d'escenes costumistes molt sucoses, adobades amb unes notes humorístiques que recorden el to dels nostres col·loquis. Aparegueren les seues historietes des de l'any 1895 fins al 1920 dins de columnes editades en periòdics, posteriorment relligades en fascicles o fullets "d'a deu sous".

La presència del valencià en aquesta sèrie comença amb el nom del mateix protagonista, que encara que siga una invenció de l'autor, s'ha volgut associar amb paraules catalanes i occitanes com cagalló / *cagahon* i lleganyós / *laganhós* (i de fet un bon grapat dels noms i sobrenoms dels personatges que ixen a escena tenen un cert aire valencià, com per exemple: *Théresetta*, Tónico, *Gasparette*, Mingo, Maria-Pepa o Bacora.

Quan fullegem aquesta prosa dialectal francoalgeriana espigolem força elements que es podrien considerar catalanismes, però mesclats amb d'altres components que reflectirien la barreja ètnica del país (així s'hi poden trobar també arabismes, italianismes, castellanismes i occitanismes). Són molt colpidores, per exemple, les interjeccions que de manera espontània sorgeixen al llarg del text, transcrits, és clar, amb l'ortografia francesa, com ara: *Que coyons!*, *Mare de Déo!*, *Foutch d'ici!*, *Vinga!*, *Aspéra!*, *Fotré!*, *Cailla tou!*...

Especialment interessant és l'element lingüístic català en tot el lèxic relacionat amb la mar, representat en els noms de peixos, dels vents, de les parts de l'embarcació, dels arreus i de les pesqueres. A tall de mostra oferirem un fragment d'una escena marinera, en què ixen a relluir alguns dels components d'aquest camp semàntic:

–*Lui, vous savez pas quelle y prend? Ce fourneau-là, y se choisit un **boulantin** pour la nuit à dix-huit crins qu'il était armé avec du pel de couque fort comme une prima de guitare.*

–*Quoi tu pêches, toi!: les loups ou les **dentis**? Ti es fou, ma parole, prends un boulantin fin, spèce de c[ulot].*

–*Aouat! Par force il a voulu garder une ligne qui se peut lever un homme, je vous jure! Laissez! Qu'ça me f[out] à moi! Qu'il attrape la baleine par la queue, moi je tiens le **salabre**! (2)*

De l'any 1925 hi ha la novel·la costumista *Pépète et Balthazar. Moeurs algériens*, de Louis Bertrand (1866-1941) ambientada al barri de Bab-el-Oued. El nom del protagonista és ja un senyal indicador del seu origen, ja que a Algèria la paraula Pepet equivalia fins i tot per a designar de manera metonímica 'espanyol' (com Fatma o Zohra, equivalien a 'mora', i Ahmed o Mohamed, a 'moro'); era, per altra banda, el nom familiar més freqüent a Bab-el-Oued, d'aquí degué venir la generalització. El seu cognom també és ben eloqüent: Ferrer. Bertrand (1866-1941), nasqué a França, la visió que té d'Algèria procedeix de la seua estada com a ensenyant a Alger entre 1891 a 1900. En dona una imatge molt pintoresca i colorista, a vegades amb un toc una mica truculent. En aquest cas la novel·la ofereix unes pinzellades costumistes molt interessants sobre la vida quotidiana de les

famílies treballadores de Bab-el-Oued (moltes d'elles d'origen valencià), sobre les seues ocupacions, sobre les seues creences, sobre l'efervescència dels carrers d'Alger, els misteris de la Casba, les festes, els plaers prohibits... Desconeixem de moment el contingut de la resta de les seues novel·les d'ambientació algeriana: *Le sang des races* (1899), *La Cina* (1901) i *Pépète, le bien-aimé* (1901), encara que suposem que segueixen la mateixa línia.

Amb la novel·la *Verandas et moucharabiehs* de Michèle Vidal-Domerc (1999) tenim la possibilitat d'escabussar-nos de ple en pràcticament tots els racons de l'Alger de la primera meitat del segle XX de la mà d'una pintora –i d'una escriptora ben suggerent– que ens rememora la història de la seua família. Veritablement és una delícia per als sentits la lectura de les descripcions tan saboroses que conté aquest llibre. Dins les seues pàgines escorcollem els interiors dels seus habitatges, la viva els carrers de la ciutat i dels seus mercats, les delícies de les vil·les i dels jardins, l'ambient estiuenc de les platges, descobrim el camp més antropitzat que envolta les fermes del Sahel, entrem als cines, coneixem racons tan emblemàtics com la Basseta, viatgem dalt del T.A. (tramvia d'Alger), muntem a la Mare de Déu Negreta, entrem als banys públics o ens acostem a la Casbah. Se'ns presenten també els personatges que donaren caràcter a la ciutat: els venedors ambulants, els iaulets, els burgesos, els soldats, els mutxos (mozabites), els soferts pagesos indígenes; amb un lloc molt destacat per a les dones.

Però en realitat és la història d'una família, la de la mateixa autora, descendent de menorquins per part de son pare, i, de valencians per la banda de sa mare, Adriana Santacreu (els pares de la qual nasqueren a la Marina). És interessant de descobrir a través dels seus records familiars quina és la seua herència valenciana.

Té un protagonisme destacat la religiositat popular, sobretot la vessant pietista i patidora heretada de la part de sa mare, així com la nostra cuina tradicional, expressada, per exemple, a través de la reposteria més casolana que representen les mantegades, els rotllets d'anís, els pastissets de moniato i les mones (p. 30):

Elle a beau lui préparer des fondants montécaos, des roliettes aux grains d'anis, des pasticettes fourrées de purée de patates douces parfumées à l'anisette et délicatement saupoudrées de cannelle, des mounas à la fleur d'oranger pour tremper dans le café au lait du matin, la petite refuse, indifférente à ces gâteries. (3)

Així mateix és interessant de veure reflectides en la novel·la determinades pràctiques de la medicina popular, com trencar l'enfit o treure el sol del cap i, pel que fa a la sociologia, la lluita entre l'austeritat ancestral i la coentor que comporta l'ascens social. Malgrat les interferències marejadores i les llacunes perdonables, la reproducció de la llengua de l'àvia materna, nascuda a Benigembla és una evidència, com podem comprovar al text (p. 46): *Ce n'est pas sans une malicieuse lucidité que Remedio constate parfois: "La meua Adriana es una chalefa e il meo Raoul es un tros de burro: tot el creu". (4)*

·*Escrites per valencians o descendents de valencians:*

Els gèneres a què pertanyen el textos que hem tingut a l'abast són prou diversos: des de memòries de viatges, textos de creació narrativa (com novel·les i contes), textos de tipus documental (com memòries i reportatges periodístics), fins a textos teatrals.

Helia i Alicia González Beltran, *Desde la otra orilla* (2006) conta les memòries narrades per dues germanes que van fugir junt amb els seus pares amb l'Stanbrook – aquell vaixell anglès- que va portar a més de tres persones des d'Alacant a Orà, a l'exili el 1939. Els pares es dedicaven al teatre i viatgen per gran part del territori. Van detallar les cases on viuen, el veïnat tan divers amb què conviuen, les festivitats, l'escola, l'institut... (p.50)

El grupo de españoles que había llegado años antes de nuestra guerra civil, estaba bien situado: obreros especializados, comerciantes, profesores, entre este grupo estaba la "memé" Martínez; la anciana viuda que acogió a todos los refugiados que se llamaban Martínez; especialmente a los "Pedro Martínez" como su difunto esposo. Para poder-los sacar del campo de concentración, decía que todos eran hijos o sobrinos suyos. Le preguntaron en la policía de Orán: ¿Cómo tiene usted tantos hijos? Ella contestaba con una sonrisa de complicidad: "Ah...". La memé, delgadita, pequeña, picarona, tan elegante apoyada en su baston, con su pelo blanquísimo siempre muy bien peinado. En su casa del barrio de la Marina de Orán estuvimos alojados. Fue durante varios meses, mientras actuamos en el Teatro Municipal de Orán (como las buenas compañías). En ese tiempo también llegamos a ir a la escuela del barrio. Yo asistía cuando no trabajaba la noche anterior. Esa fue mi segunda oportunidad de ir a la escuela.

En la biografia de Jaime Salinas, *Travesías y Memorias*, apareixen nombrosos detalls referents als seus avis, originaris de Santa Pola, els quals es van instal·lar a Orà (p.39):

Mi abuelo, Vicente Bonmatí, era joven cuando a mediados del 19 se marchó de Lo Cruz. Comprendió que aquellas tierras sólo darían para malvivir y, como muchos de la región, embarcó hacia Argelia en busca de mejor fortuna. De su tierra natal conocía el esparto, y lo había trabajado exportándolo precisamente a Argelia. En el norte de África descubrió que allí crecía en abundancia, era de buena calidad y, tras hacer cuentas, salía a mejor precio. [...]

Mi abuelo ya tenía en marcha su negocio de esparto y la que sería mi abuela no estaba dispuesta a quedarse en Santa Pola aguardando al barco con la esperanza de que su Vicente se hallara a bordo. A pesar de las advertencias de unos y otros de que aquellas tierras estaban habitadas por herejes que veneraban a Mahoma, no dudó en marchar con él a Orán.

La presonera d'Alger (2002) del rossellonés Joan-Daniel Bezsonoff, col·laborador al *Temps* i l'*Avenç*, mereix ser destacada només perquè possiblement és la primera novel·la escrita completament en català que està ambientada a l'Alger colonial. La seua trama transcorre durant la guerra que precedí la independència (1962).

Recrea fets històrics reals, el protagonista és un coronel que arriba a Algèria l'any 1956, el FLN s'oposa activament a l'opressió de l'Estat francès amb atacs als centres oficials d'Alger. El comandant francès ha de custodiar l'Assià, una rebel morisca que ha estat capturada després d'un atemptat. Posa en escena noms ficticis i noms reals però el marc és l'autèntica societat del moment amb la descripció de racons i de costums que representen un retrat ben conegut. El que és cert és que aquest militar veu capgirar totes les seues creences i valors imperialistes que fins aleshores semblaven inqüestionables.

Finalment, farem cinc cèntims sobre una de les primeres obres escrites en valencià que anomenen l'emigració dels nostres avantpassats. Es tracta d'una peça teatral titulada Santa Pola, ahir, hui i demà, una revista còmico-lírica del gènere valencià, que s'edità el 1890 a Santa Pola, com especifica el text original. L'autor del text era Antonio Erades Mas i el compositor de la música, Manuel Quisiant Botella. L'obra s'havia estrenat l'any abans al mateix poble. L'obra representa la tornada al seu poble natal de Batiste Lleganya, un santapoler que havia emigrat a la regió d'Orà, on havia aconseguit d'arreglar uns estalvis. Amb

la seua arribada va trobant-se una sèrie de personatges prototípics (el patró, el corredor...) i també diferents personificacions de llocs i d'edificis emblemàtics (el moll, l'antena, el castell, el casino...) o de realitats abstractes (la prosperitat, el comerç...), cosa que suscita una anàlisi dels canvis socioeconòmics de la localitat.

2.3. Contes

A través d'aquest tres contes acabem la nostra anàlisi sobre alguns dels textos sobre el tema que ens ocupa. En primer lloc, "La clau d'Orà" i "Les arrels perdudes", tots dos s'han escrit darrerament. El tercer és el conte costumista "Un casament difícil", representació fidel de la vida quotidiana i dels costums d'aquells primerencs emigrants valencians.

·*La clau d'Orà*

Conta la llegenda d'una família d'Oliva que va emigrar a Orà a principis del segle XX i explica que els xiquets anaven tots junts a l'escola (MORELL 2005). Un dia, el mestre va traure un mapa mundi i va demanar a cada xiquet que diguera la seua procedència. Marc, el xiquet de la família que comentàvem, va dir que ell era d'Oliva. En acabar la classe, Mahomet li va contar que el seu avi sempre li havia dit que els seus avantpassats eren d'Aureba, nom àrab que es donava a Oliva i que encara conservaven la clau de la seua casa, que es trobava al costat del forn de les Fateres. Sembla que quan l'expulsió dels moriscos, ells se'n van anar a Orà. Generació rere generació havien anat passant-se la clau. Així, quan la família valenciana va tornar al poble uns anys després, amb la clau dels seus amics musulmans, van poder comprovar que, efectivament, encara obria.

·*Les arrels perdudes*

Amb aquest títol, obtingué el primer premi de narrativa juvenil per a menors de 18 anys de Santa Pola l'any 2000, el jove Juan Antonio Brotons Molla, el qual ens relata en primera persona una experiència directa de desarrelament. Relata la història d'una família del Camp d'Elx que va haver d'emigrar a Orà durant la postguerra. Assistim a les causes de la partida i a la solidaritat que la féu possible, se'ns representa el contrast de l'estretor dels primers anys de postguerra i les falagueres perspectives que s'obrien en la nova llar.

En aquest conte la felicitat d'una família santapolera es veu truncada per la guerra civil de 1936, la desaparició del pare, les feines dures al camp, la fam i la misèria. Una carta des d'Orà seria la seua salvació, el viatge en vaixell des d'Alacant i la magnitud d'aquella ciutat, Orà, als seus ulls, l'ambient de carrer, tot ple de persones del camp d'Elx i de Santa Pola, el fet d'aprendre francès sense oblidar la llengua pròpia, trobar treball de seguida i el desig de tornar a la terra d'origen, són els tòpics que hi aparéixen, entre d'altres.

Però en el fons el missatge que transmet és de desencís: la decepció de tornar a una terra natal que s'enyorava retrobar com s'havia deixat i que, tanmateix, ja no podia ni reconèixer.

Ens centrarem especialment en *Un mariage difficile*, un conte que forma part del llibre *Les quartiers de la dernière heure* (Alger, 1979) de François Molines. Sobre l'autor

únicament tenim notícia que nasqué i visqué a Algèria durant el segle XX, possiblement descendent de Tàrbena (Marina Baixa), i que exercia de mestre d'escola. Devers 1935 ocupava una plaça a l'Arba, una població situada a la plana de la Mititja, molt prop de la ciutat d'Alger. Es destaca d'ell la seua bona pedagogia i el protagonisme que ofería a les famílies dins de les activitats escolars; a través, com ara, de la seua implicació en els espectacles teatrals (PELLO 1998).

3. Un mariage difficile

L'interés d'aquest relat breu de a penes 63 pàgines se centra sobretot en la riquesa de detalls que ofereix sobre la vida quotidiana dels emigrants valencians establits al barri de Bab-el-Oued de la ciutat d'Alger a la primeria del segle XX, amb una gran quantitat de dades sociològiques i culturals referides a aquest col·lectiu. Així mateix és interessant la visió que dona de la Marina, la terra d'on eren originaris els protagonistes de la història, que és en definitiva una imatge vista a través dels ulls d'un emigrat. En general, més que les qualitats literàries, d'aquest relat el que s'ha de destacar veritablement és el seu grandíssim valor com a document d'una època i d'un territori. Podríem dir també, com veurem, que és una mostra literaturitzada de la memòria oral que comparteix el col·lectiu dels emigrants valencians que visqueren a Algèria. (5)

3.1. Un document sobre l'emigració valenciana a Algèria

El conte de François Molines és un testimoni viu de l'emigració dels valencians cap a l'Algèria, en el període en què aquest país magribí va ser una colònia francesa (1830-1962). L'autor, probablement fill o nét d'emigrants, fa ressò de les vivències que compartien els seus compatriotes coetanis i que degué sentir contar en moltes ocasions als seus familiars. La descripció del barri en què té lloc la història, Bab-el-Oued, és alhora una presentació de la història de l'emigració valenciana a Algèria, una emigració bàsicament motivada per causes econòmiques. Les dades oferides per l'autor coincideixen amb la informació donada pels informants (p. 20-21):

Bab-el-Oued du début de siècle! Pittoresque cité! Refuge de tant d'Espagnols misérables que le besoin éloignait du pays natal! Partageant à plusieurs une chambre exigüe, se privant même du nécessaire la plupart du temps, ces pauvres gens poursuivaient un but bien déterminé: amasser quelques économies qui, petites tranches, d'année en année, serviraient à la réfection de la maison familiale ou à la préparation du trousseau nuptial. (6)

No escapa a l'autor la referència al treball dels hòmens, que en principi era bàsicament fer de jornalers agrícoles, manobres o miners.(7) François Molines fa un reconeixement molt clar als mèrits del seu treball, sobretot de la massa que vingué de primera hora. Aquests, majoritàriament eren d'origen rural, amb una escassa formació i amb grans necessitats econòmiques. Estaven oberts a qualsevol treball que els oferiren, cosa de què, naturalment s'aprofitaren els colons francesos, propietaris de la majoria de les terres que es posaven en explotació. No cal dir que de l'esforç d'aquests pioners, bonificant terres marjalenques, desbrossant terres ermes, introduint i perfeccionant nous conreus, es degué en gran part la prosperitat que després tingué el país (p. 21):

Les colons profitaient aussi, aux moindres frais, d'une main-d'oeuvre rustique et soumise. L'Arba, Rovigo, Douéra, Saint-Ferdinand, Mahelma, et combien d'autres "bleds", leur doivent cette prospérité actuelle. (8)

Dins del si del conte, podem observar en un personatge, *tio Fernando*, un del tipus de treball característic en els hòmens: el treball de temporada en el camp (generalment vinculat, en un principi al blat, posteriorment sobretot a la vinya, encara que també a l'espart o als cítrics). Aquest personatge fa de podador a diversos pobles de la Mititja per arregar diners i pagar els passatges de tornada a la Marina durant una temporada que durà quatre mesos, des de Pasqua a juliol.

Així mateix es documenta l'ocupació més habitual per a les dones, que eren generalment requerides com a criades per la burgesia opulenta. I així *Incarnacion*, la protagonista, representa el treball femení, ja que està "en amo" a casa d'una ama jueva. Es tracta d'una menor d'edat i, com era freqüent, l'ama la tracta com a una filla, donant-li consells i ajudant-la en la seua vida personal. Posteriorment la protagonista es fa càrrec d'un xiquet a casa d'una altra ama jueva, una altra ocupació característica de les dones. Com era habitual, les ames quan s'adrecen a ella li muden el nom i li diuen "Maria" (nom tòpic, equivalent a Fatma o Zora per anomenar les musulmanes).

Un altre detall referit a la vida dels emigrants valencians és el nom del vaixell a vapor que cobria les línies cap a Algèria, el mític *Sitges*.

Finalment, com a nota sociològica, és interessant la referència que fa l'autor a algunes de les característiques que definien el caràcter "espanyol". Cal advertir, però, que sota el terme d'*espanyol*, s'amagava molt sovint la identitat valenciana en aquell context.⁽⁹⁾ El concepte administratiu general –*espanyol* 'originari d'Espanya'– s'aplicava per a definir totes les realitats procedents d'aquell territori, en oposició a les franceses o algerianes; a voltes de manera contradictòria, com veurem. Per exemple quan es deia que a Algèria "parlaven espanyol", generalment el que volien dir no és que parlaven *castellà* sinó *valencià* (en oposició a *francés*). Encara que també és veritat que moltes de les característiques atribuïdes al caràcter valencià podrien ser aplicades igualment a altres emigrants vinguts d'Espanya (andalusos, murcians, menorquins) o d'altres bandes de la Mediterrània (italians en general, maltesos, corsos). Com a característiques prototípiques dels espanyols es ressalta el parlar cridaner, molt expressiu i amb força elements gestuals ("Les Espagnols parlent avec les mains"); es retrou la vivesa del caràcter i l'alegria, el gust per fer xances i cantar. La tia Innocència representaria un extrem negatiu d'aquest caràcter vitenc, per un costat, ja que és una persona de molt mal geni i molt dura a l'hora de reptar les filles, i per l'aferrament als seus esquemes preconcebuts: és extremadament tancada, no atén postures diverses.

L'autor retrou un dels sobrenoms amb el qual es coneixia a Algèria el col·lectiu dels emigrants valencians: els deien *étourneaux*, o siga, "estornells", per diverses raons, una d'elles perquè parlaven amb un to fort i gesticulen molt, d'una manera tan cridanera com una serrada d'aquests ocells. Una altra cal buscar-la en el paral·lelisme del plomatge negre dels estornells i les robes de dol tan habituals antigament i tradicionalment entre els valencians, un element que devia ressaltar en la societat multicultural algeriana. Una darrera raó és el caràcter de temporada d'aquests ocells, igual com molts dels emigrants, que es desplaçaven a colles per treballar una temporada de temps per accomplir una determinada campanya. Vegeu les paraules del text (p. 21):

Le valeureux "Sitgès", après des traversées exténuantes, déversait sur les quais d'Alger-la-Blanche, ses charges d'immigrants en blouses noires et espadrilles de corde lacées au-dessus de la cheville. "Les étourneaux qui arrivent!", s'écriait-on. Quant à l'origine précise de cette appellation, les avis étaient partagés. Les uns pensaient à la couleur de leurs vêtements, les autres au caractère saisonnier de leur passage. Pour ma part, je crois qu'il s'agissait plutôt

de leur instinct de vie en troupeau et de leur langage exubérant, si semblables à ceux de ces charmants passereaux. (10)

El fet que existiren sobrenoms i estereotips identificatius de les diverses comunitats que conformaven la societat multicultural de l'Algèria colonial és un símptoma més dels sentiments identitaris diferencials amb què en efecte encara s'identificaven els diferents ciutadans d'aquell país i que marcaven les relacions humanes. No cal dir que els valencians formaven una comunitat molt ben definida.

3.2. *Un retrat costumista*

Però el conte en definitiva es caracteritza pel seu caràcter costumista. Sense dubte l'autor volgué donar forma literària a una sèrie de memòries personals i familiars localitzades a Bab-el-Oued (primera part del conte) i a la comarca de la Marina, més concretament a Sagra i a Tàrbena (segona part del conte). Podríem dir que es tracta bàsicament de la memòria que comparteixen els membres del col·lectiu dels emigrants valencians a Algèria: una sèrie d'experiències repartides entre la seua terra d'origen, el País Valencià, i la terra d'acollida, Algèria, amb una gran complexitat de sentiments contradictoris pel que fa a la identitat. En molts punts, la lectura d'aquest text difereix ben poc dels relats i records vitals que se sent contar als emigrants o als descendents d'emigrants valencians a Algèria.

Encara que, cal dir que en aquest cas l'autor ha volgut decantar-se per l'exaltació dels avantatges que suposava per als emigrants l'opció d'una emigració definitiva i, per consegüent, per la desvinculació dels valors culturals de la terra d'origen; dit d'una altra manera, per la integració a la terra d'acollida. Per tant, a través del conte, podem observar que l'emigració no només suposà un progrés (econòmic, cultural) per als emigrants sinó un alliberament de la ròssea de determinats costums endarrerits, exemplificats en el conte a través dels entrebancs que trobaren els nuvis protagonistes de poder festejar i de poder casar-se. Aquesta idea és expressada molt explícitament en dos parlaments situats al final del conte (p. 62-63):

Vous savez combien l'Espagne est rétrograde quand on la compare à d'autres pays. Songez à la façon dont les fiançailles s'éternisent chez nous. Elles durent de longues années... comme cela... sans motif vraiment valable... parce que les parents sont prisonniers de coutumes ancestrales. (11)

Tout ceci ne nous regarde plus. Désormais, notre vie n'est plus en Espagne mais là-bas, dans cette Algérie française si belle, si chaude, si noble et si généreuse. (12)

Deduïm que l'òptica de l'autor és la característica dels membres de la primera generació d'emigrants: nascuts a Algèria, escolaritzats en francès i amerats de cultura francesa, adaptats plenament a la nova societat; tot i que participant encara prou de determinats referents culturals de la terra d'origen, al si de la família i de l'entorn. Aquesta darrera circumstància era especialment visible si es tractava d'un indret amb una gran concentració d'emigrants del mateix origen, per exemple, el barri algerí de Bab-el-Oued, que, com veurem, era un cas paradigmàtic en aquest sentit, pel que fa al col·lectiu dels valencians. En aquest sentit, molts informants solen recordar el fet que a casa seua els seus pares (o els avis) constantment al·ludiren determinats aspectes del seu poble natal, com veiem en aquesta mostra oral:

Ma mare tamé mos parlava molt, ¿eh? [d'Espanya, de Crevillent]. ¡Ma mare, sempre! Que era un país que per la guerra s'havia patit molt. Que no [hi] havia molt, pero que compartien tot lo que [hi] havia. Això ma mare sempre mos ho ha dit, ¿eh? [M. Teresa Hurtado, nascuda a Crevillent]

Per una altra banda, cal comptar amb els viatges dels períodes de vacances com a afortiment dels referents identitaris valencians, ja que permetien el contacte directe amb la terra d'origen. Per a les noves generacions era una oportunitat per a conèixer-la directament: amerar-se dels elements que llavors representaven la identitat valenciana, aprendre o reforçar la llengua autòctona. Els pioners esperaven reviure llavors la vessant idealitzada d'aquella ruralitat de la qual ells ja no participaven (*beatus ille*) i que havien trasmès als fills: els valor dels plaers senzills, el sentit de la camaraderia entre els conveïns i parents, la generositat. Aqueix sentiment es veu molt representat en les fotografies de les vacances, en què es veuen moltes facetes de la vida camperola amb la presència dels estiuejants d'Algèria: batent, escaldant pansa, empilant, menjant meló a l'ombra d'un garrofer, collint figues, anant a cavall d'un ase, duent els vestits tradicionals de les danses, anant a la font amb un cànter, llavant-se amb una platera... Tots aquells actes senzills –desapareguts actualment– representaven llavors el “fet diferencial valencià”, o siga, “l'exotisme” que més podia cridar l'atenció a un urbanita d'Alger. Arribaven a gaudir de la participació breu en aquella placidesa, com asseguren els informants i podem veure en alguns documents consultats (com ara, aquesta carta enviada el 21 de setembre de 1933 des d'Alger, procedent del nostre arxiu personal):

J'aurais voulu resté [sic] 1 mois encore à Tarbena, car l'on commençait à s'amuser. Je prenais plaisir à éploucher les amandes et à jouer à la pilota; mais il faut que je prenne patience et il faudra que je revienne. (13)

Però els emigrants ja observen el País Valencià “des de fora”. Encara que, el fet que s'haja produït en ells un procés d'aculturació no vol dir que senten rebuig per la terra dels avantpassats, tot al contrari, solen presentar-ne una visió idealitzada. La idealització en els emigrants sol respondre generalment a un sentiment de compensació per l'abandó de la terra natal, molt sovint transmesa a les noves generacions. És clar que, conforme avancem generacionalment, els referents són cada volta més esvaïts, depenent, tanmateix, dels condicionants de cada cas participar.

3.2.1. *Un retrat de la vida a Bab-el-Oued*

El barri de Bab-el-Oued, situat al nord de la ciutat d'Alger, era el punt de major concentració de població d'origen valencià d'Algèria. S'havia format en el segle XIX arran de l'arribada de la població que acudia a treballar a una pedrera de la muntanya immediata, però acabà sent un punt d'assentament preferent per als valencians que arribaven a Algèria per a treballar. Remetem a la bibliografia per entendre la particularitat d'aquest espai tan vinculat a la història dels valencians (BRUNE 1999, CONESA 1995).

Hem d'advertir d'entrada, però, que l'autor fa un retrat nostàlgic d'aquest barri, ja que moltes de les escenes i dels indrets que ens descriu en el moment que l'autor escriu –encara que no ho sabem amb certesa, deu tractar-se d'un temps posterior a la 2a Guerra Mundial– ja havien desaparegut. *Aujourd'hui, tout cela a disparu* (“Hui, tot açò ha desaparegut”), assegura en un moment determinat l'autor.

La lectura de *Le mariage difficile* retrata fidelment la vida al carrer, un element evocat per la bibliografia i pels informants. Cal entendre Alger com una ciutat mediterrània, on el clima i el caràcter de la gent afavoria un tipus de vida més abocat al carrer que dins de l'espai domèstic, més encara durant el primer terç del segle XX. Un element molt característic d'aquesta ciutat tan bulliciosa eren els seus venedors ambulants. François Molines recorda la figura d'alguns d'aquests personatges tradicionals: l'aiguader, el venedor de vi, el venedor de neules, el venedor de *calentita* (14), els xicons embetumadors (anomenats amb una paraula derivada de l'àrab, *iauleds*), el venedor de torrat (anomenat blis-blis), els venedors de zalàvia i macrud (dolços típics àrabs), els venedors de cacau, tramussos i xufes (en aquest cas, més d'acord amb la tradició valenciana) o els venedors de faves bullides, retratats amb el seu pregó característic mig en valencià mig en àrab, com veurem.

S'evoquen indrets molt emblemàtics del barri, com la Basseta o la plaça dels Tres Rellotges. Com a establiments entranyables del barri de Bab-el-Oued s'anomena, per exemple, la carnisseria Lassalle, la serreria Huguet, els magatzems Moatti o *chez Consuelo*, una botiga molt recordada també pels informants i per altres fonts bibliogràfiques. D'aquest establiment diu (p. 30):

Consuelo était célèbre dans le quartier. Petite et vive, elle régnait sur le monde parfumé à la vanille, au citron, au chocolat, à la pistache... On était attiré autant par ses glaces délicieuses que par son sourire et sa gentillesse. (15)

Potser un dels majors encants amb què ens delecta el relat siga la descripció d'unes quantes escenes costumistes de Bab-el-Oued, que gràcies al conte ens arriben amb tota la seua frescor. Un d'aquestes és el costum que hi havia –com en els pobles– d'anar a dur aigua a la font amb un cànter per al consum de casa, concretament a la Pompa, que estava situada en la cruïlla del carrer del Dey amb l'avinguda dels Consultats. L'anada a la font, com que formava part de les tasques domèstiques, era aprofitada per les xiques com a excusa per eixir de casa i trobar-se amb els seus nuvis.

En el conte hi ha un reflex de diversos costums que els valencians importaren a Algèria, característics de la seua idiosincràsia, molt amerats encara de ruralitat. Per exemple, un fet curiós és el desig de venir a tenir els fills a Espanya i romandre-hi el temps del parteratge i la lactància, almenys un any. Com succeí en el relat amb la tia Innocència, la mare del protagonista masculí, que va tornar a Sagra per tenir un fill i va romandre-hi un any. Retrobem aquest mateix costum en el testimoni de diversos informants que hem entrevistat, originaris d'Alacant, Benissa i Crevillent, els quals feien referència a la generació dels emigrants –no als nascuts a Algèria–, els membres femenins dels quals, preferien encara tenir els fills en companyia de les seues mares al poble natal i amb els mitjans i cures tradicionals, més que posar-se en mans de desconeguts.

Hi ha traces de la medicina popular transportada a Algèria amb el personatge de tio Tous, un saludador que curava amb herbes. És una dada que coincideix amb els testimonis orals, que fan referència a diverses pràctiques tradicionals de medicina popular practicades a Algèria, com ara, trencar l'enfit.

La gastronomia està representada amb l'arròs caldós, que apareix com un menjar exquisit amb què la tia Innocència vol afalagar la seua filla. Aquest detall que ens introdueix en la vida quotidiana d'una família valenciana de Bab-el-Oued demostra la presència de la nostra gastronomia en aquelles terres, a voltes adoptada per les altres comunitats. Cal

recordar la figura simbòlica de la mona com a element identitari no només dels valencians sinó de tots els europeus emigrats (MENAGES-MONJO 2007b: 192).

Un altres costum està relacionat amb la vigilància de les jóvens, un zel vinculat al concepte d'honradesa de la societat tradicional. No les deixaven eixir de casa a soles, si no és per un motiu molt concret i per un temps calculat, com anar a la faena o a dur aigua a la Pompe. Eren constantment vigilades o les acompanyaven, especialment si era per anar a una ballada. Per exemple, en una moment del conte, el tio Fernando decideix acompanyar les seues fillastres a un ball a la plaça de la Basseta, tot i que la seua muller no tan sols les hi deixava anar. La persistència d'aquests costums arcaïtzants són recordats pels informants, fins i tot fent referència a la darrera època (anys 50):

Estàvem retardats. [Jo] no sabia res. ¡Vam arribar ahí i anàvem al ball i no anàvem a soles! Anàvem en algú que mos acompanyava; même <fins i tot> allí, que era tan modern. Pero mosatros volíem tindre un poquet d'honra. Si mos n'anàvem a treballar allí... Com va dir la tia: "La honra antes de tot, filla. Això que no se te'n vaja; és lo que tenim de bo". Et c'est vrai! <és veritat> Ara te'n vas en un país estranger, comencen a fer de putes. [Aurora Roig, nascuda a Callosa d'en Sarrià]

El Carnestoltes és la festa que destaca François Molines. Festa de cavalcades, disfresses, a l'aire lliure. El conte de François Molines és molt interessant com a document de l'execució als carrers de Bab-el-Oued de la pantomima carnestoltenca coneguda com *fer ballar la figa* (o *la figueta*) o *fer la figueta*, que havia estat força coneguda des d'antic per tota Europa, i que consistia bàsicament en un personatge disfressat que recorria els carrers i portava una figa seca enganxada en un fil que penjava d'un pal i que la xicalla havia d'atrapar amb la boca sense servir-se de les mans

Figura 1.- Al ball acompanyades

(AMADES 2001, II: 86-87; CARO 1986: 251, 364). A Alger, però, el joc sembla una recialla cultural valenciana, o almenys de la comunitat catalanòfona, si tenim en compte les expressions lligades a ell: ¡*La figa, la figa!* i també la denominació que segons una altra font tenia el personatge que feia ballar la figa: *le père Tira la Figa* (HUREAU 2001: 220, BOUCHÉ 1999: 225).

Finalment hem d'agrair a *Le mariage difficile* la constatació de la presència de la nostra llengua a Algèria, no només en l'espai domèstic de la llar de les famílies valencianes sinó en els carrers d'aquells barris i pobles amb forta presència valenciana, com succeïa a Bab-el-Oued. El valencià, però, quedava relegat als usos col·loquials; el francès era la llengua oficial i de prestigi (paralel·lament a la situació d'ací, on el castellà senyorejaven els registres formals). François Molines encabeix la nostra llengua dins de la categoria d'"espanyol", com hem dit abans, i només per especificar la seua veritable naturalesa utilitza el terme ambigu de "*dialecte valencien*". Possiblement aquesta visió de la realitat lingüística està influïda per la concepció centralista francesa de l'Estat i de la seua llengua oficial, que relega davall de l'apel·latiu de *patois* –o siga, *dialecte*, 'parlar o varietat lingüística que no mereix la designació de *llengua*'– tot allò que no siga el francès, la llengua oficial. Diu l'autor:

La place de la Basséta regorge de monde, un monde coloré, bruyant, gesticulant. Le parler espagnol domine mais surtout son "dialecte valencien". Bab-el-Oued mérite bien le surnom de "Petite Espagne" (p. 25). (16)

El topònim la Basseta, com podem veure, és un catalanisme ben evident. Fa referència al nucli més antic del barri, al voltant d'un abeurador per a les cavalleries que treballaven en la pedrera propera i d'una bassa per a llavar les dones.

En el conte diversos personatges tenen sobrenoms o noms en valencià, com ara, *la tia Tinéra* (un sobrenom, per cert, que encara és viu a Tàrbena) o *la tia Saouretta* (per *Saoreta*), i també els cognoms: *Boronat*. Encara que un bon nombre tenen ja noms castellans o castellanitzants, reproduint, per altra banda, un costum que començava de fer-se notar a la nostra terra; per exemple: *Quico, Tónico, le tío Léandro, le tío Fernando, Pédro, Incarnacion, Amparo*.

El valencià se sentia als pregons dels venedors ambulants de faves bullides: "*Fava el-foul!*", que aglutinaven la paraula catalana –*fava*– i l'àrab –*al-ful*– per designar la mateixa realitat. Un cas de bilingüisme a efectes pràctics de cara a la clientela. Se sentia en el joc carnavalesc de la figa, que era protagonitzat per un personatge popular, el *tío Pépé*. Aquest home en el moment de sagnar la canya per fer ballar la figa que duia penjada deia: "*La figa! La figa!*".

L'autor reproduïx catalanismes lèxics sobretot quan descriu realitats de la Marina: *caséta, coral* (per *corral*), *melva, mouchama* (per *moixama*), *pansa, riou-raou* (per *riurau*), *le ségnor alca[il]dé don* (per *el senyor alcalde don*), *el ségnor mestré don, el ségnor rétor don, stora* (per *estora*), *tognina* (per *tonyina*), *venta*. Però també apareixen catalanismes entre els noms dels productes dels venedors ambulants dels carrers d'Alger, alguns d'ells passats al francès dialectal d'allà, com *tchoufesses* (per *xufes*) o *tramousses* (per *tramussos*).

Diferentment a altres autors, François Molines no reproduïx mai frases en valencià per donar més autenticitat o més color local als diàlegs dels personatges. En una ocasió,

però, inclou una interferència –un calc semàntic–, en una intervenció de la protagonista, amb la qual cosa més que documentar la nostra llengua de manera indirecta el que fa és documentar el pataouète o francès dialectal d'Algèria, caracteritzat, entre altres coses, per la forta presència de catalanismes: “*Je suis morte de peur*” (“Estic morta de por”) (p. 34).

3.2.2. *La visió de la Marina*

La lectura de *Le mariage difficile* ens ofereix una riquesa de detalls sobre la comarca de la Marina molt gran, de tal manera que sospitem que l'autor en tinguera un coneixement directe; encara que, mancats de dades biogràfiques precises de l'autor, no podem assegurar-ho; potser que siguem simplement el fruit d'una recerca d'informació. En tot cas, com tractarem de demostrar a través d'unes quantes traces, l'autor ofereix una imatge de la nostra comarca que es correspon als primers anys del segle XX.

La toponímia reflecteix localitats reals d'aquest entorn: *Tarbéna* (per *Tàrbena*), *Sagra*, *Parcent*, *Canali* (per *Alcanali*), *Bénidoletch* (per *Benidoleig*).

Es descriuen amb un gran luxe de detalls algunes de les faenes agrícoles més característiques de la nostra comarca fins al primer terç del segle XX: la verema i el treball de la pansa, descrites en una estampes costumistes de gran bellesa; i així mateix, determinats elements de l'arquitectura popular, com la caseta, amb el seu forn, el pou o aljub, el riurau i l'hortet.

Per altra banda, l'autor fa una lloança d'alguns dels elements que segons el seu punt de vista defineixen el caràcter de la nostra terra: l'hospitalitat, la solidaritat, la frugalitat, la tenacitat en el treball agrícola i l'aferrament en els costums ancestrals.

L'hospitalitat queda reflectida amb el detall de la veïna de Sagra que acollí a sa casa la parella de novençans que trobaren la porta de casa tancada; i així mateix (però en aquest cas a Alger), amb la figura de la tia Saoreta, una amiga de la família que es va fer càrrec d'Encarnació mentre sa mare era absent. En aquest cas podria prendre's també com una mostra de solidaritat entre els membres de la comunitat emigrada.

La frugalitat era un tòpic que esdevingué proverbial a Algèria referida als emigrants originaris de la nostra terra. Cal recordar que un dels acudits amb què es feia referència als espanyols (o als valencians) era la “*côtelette espagnole*”, al·ludint irònicament el peix salat tradicional (melva, sardina...) amb què esmorzaven els jornalers. La gent estava aversada de viure amb ben pocs recursos i només amb els elements precisos per a subsistir, fora luxes. Per exemple, l'únic mobiliari d'una caseta de camp són una taula, unes poques cadires velles, i per a dormir unes màrfegues plenes de pallerocs de dacsa:

Le “riou-raou” ne s'encombraait pas de choses inutiles; un inventaire aurait été vite dressé: une table, quelques vieilles chaises et des paillasses gonflées d'enveloppes souples d'épis de maïs. (17)

Un altre dels elements interessants del conte és la descripció de l'espai, íntimament relacionat amb el caràcter dels seus pobladors. Obtenim la visió idíl·lica d'una terra caracteritzada per la seua feracitat, encara que cal entendre que la bonesa del terreny és només el resultat de la tenacitat del treball dels llauradors. L'horta és el paradigma del que suposa

una terra conreada per mans expertes: la descripció d'aquest indret és un plaer per als sentits, destaca l'abundor del menjar. Però la frescor i la verdor de l'horta són només degudes a l'esforç humà:

La citerne était pleine car il avait plu suffisamment l'hiver dernier. Le jardin étalait une végétation luxuriante. Préparé dès les premiers beaux jours, il procurait à profusion tous les légumes si estimés des Espagnols: tomates, poivrons et piments, aubergines, cardes, haricots mange-tout, sans compter les petits brins de basilic que l'on glisse derrière l'oreille, par coquetterie. L'énorme caroubier ne pouvait passer inaperçu avec son tronc creux, ses branches noueuses et son feuillage impénétrable où se cachaient des milliers de caroubes encore vertes. Aux heures de repos, la mule y serait attachée et les hommes y jouiraient d'une ombre généreuse. (18)

És especialment eloqüent el fragment dedicat a retratar els conreus abancalats de Tàrbena. No podem estar-nos de reproduir les línies que dedica a ponderar la faena titànica dels llauradors tarbeners, que tradicionalment aprofitaven fins al darrer pamet de terra del seu terme tan escarpat per sembrar i collir allò que fora menester, en una lluita sense quarter contra la malesa i els elements (p. 55):

Combien de générations avaient épuisé leurs forces à dresser et entretenir ces kilomètres de murs de pierres sèches? Plus haut, la roche maîtresse laissait une faible place à la culture. Mais là encore, on avait ramassé, au couffin, à la main, le peu de terre apparente. On en avait comblé les creux propices où croissaient comme ils pouvaient, et en dépit des lois les plus simples de l'équilibre, ici un ammandier, là un figuier, plus loin un caroubier, allongeant démesurément des racines tentaculaires, à la recherche d'une nourriture parcimonieuse.(19)

La nota exòtica la dona la descripció d'alguns costums comarcals o locals, com ara, les noces. Per exemple, es diu que els xics que festejaven en un poble foraster havien d'estrenar els jóvens del poble de la promesa. És veritablement impressionant la descripció que fa l'autor de la comitiva de la boda des de Sagra, d'on era originària la núvia, fins a Tàrbena, d'on era originari el nuvi. La primera part del trajecte es va fer amb diligència, portada per Salvador "el Surdo" des de Sagra a Parcent. A Parcent es va formar una caravana de nou cavalls, que eren conduïts pels seus propietaris, però que dalt anaven, davant de tots, la núvia, i a continuació el seu aixovar, les seues amigues i la padrina del nuvi. Darrere, a peu, anava a resta dels convidats. Feren una volta per Parcent i tota la xicalla els seguia molt entusiasmats, ja que en quan en quan el nuvi els llançava centimets. Després s'encaminaren a Tàrbena pel camí vell de Coll de Rates, no hi havia encara la carretera (recordem que es va rematar durant el decenni de 1920). En el trajecte, dins del terme de Tàrbena, feren una parada a una venda (la coneguda com sa Venta, per antonomàsia). Arribats a Tàrbena, tothom anà a rebre els nuvis i la comitiva amb una disparada d'escopetes i de coets en una planície que diu que estava destinada a la construcció de les escoles (20). Tots participaren en l'alegria de les noces, ja que hi varen haver tres dies de coets, de bous i de ball, sense comptar les serenates amb què afalagaren els nuvis. De viatge de noces, els nuvis anaren a una caseta de camp, com era habitual en aquella època. Encara que en aquesta descripció tan rigorosa possiblement també es cometen alguns anacronismes. Com ara, s'ha introduït el costum de la cort d'honor dels nuvis, que era habitual a Algèria, per imitació de les classes dominants franceses.

Conclusions

La literatura que reflecteix la presència valenciana a Algèria és molt rica i variada, escrita tant per emigrants o descendents d'emigrants com per persones que tingueren la curiositat

de conèixer directament o indirecta Algèria i els seus pobladors, residents a França o a Espanya. Generalment solen estar escrites en francès o en castellà, encara que no manquen les aportacions fetes en la nostra llengua. Pel què fa al català, però, generalment el que solem trobar és una reproducció de frases o paraules catalanes en obres escrites en altres llengües.

De tota la producció hem destacat *Un mariage difficile*, un conte de l'escriptor algerià valencià François Molines, editat en 1979, però ambientat a la primera del segle XX. Es tracta d'un retrat costumista de la vida d'unes famílies valencianes de la Marina, originàries concretament de Tàrbena i de Sagra, a cavall entre el barri algerí de Bab-el-Oued, on s'havien establert, i els seus pobles d'origen, on acudien puntualment. El relat ens ofereix una gran riquesa de dades etnogràfiques i sociològiques, i constitueix un exemple preciós de literaturització de la memòria que comparteixen les famílies valencianes que emigraren a Algèria, amb tota la seua complexitat de matisos i la diversitat de referents.

Notes

(1.) Sobre el tema dels valencians emigrats a Algèria la bibliografia és bastant nodrida. Els estudis varen ser encetats per Antoni Seva amb *Alacant, 30.000 pieds-noirs* (1968), centrat sobretot en els repatriats que s'establiren a la ciutat d'Alacant després de la independència d'Algèria (1962) i en la seua influència social i econòmica. Cal anomenar també dos historiadors que han aprofundit en la qüestió de l'emigració valenciana a Algèria, en l'anàlisi de les causes, o per exemple, en les estadístiques sobre l'abast del fenomen, com són Juan Bautista Vilar, autor, per exemple, d'*Emigración española a Argelia* (1975), *Los alicantinos en la Argelia francesa (1830-1914)* (1983), "*La cultura española en Argelia (1830-1962)*" (1993) i *La emigración española al Norte de África (1830-1914)* (1999), i José Fermín Bonmatí, autor de *La emigración alicantina a Argelia* (1988), *Los españoles en el Magreb, siglos XIX y XX* (1992) i *La emigración alicantina a Argelia (siglo XIX y primer tercio del siglo XX)* (1999). Des de França destaquem les aportacions d'en Jean-Jacques Jordi amb *Les espagnols en Oranie 1830-1914: Histoire d'une migration* (1986) i d'en Gerard Crespo i en Jean-Jacques Jordi amb *Les espagnols dans l'Algérois, 1830-1914: Histoire d'une migration* (1991), que són treballs monogràfics molt enriquidors sobre dos departaments algerians. Referit específicament a alguns pobles de la comarca de la Marina, tenim l'article de Rosa Montiel, "L'emigració callosina a Alger" (1999), i els d'Àngela-Rosa Menages i Joan-Lluís Monjo referits a Tàrbena (2006), Benidorm (2007a) i Polop (2007c). Com a treball monogràfic centrat en la comunitat dels emigrants valencians hem de retraure l'estudi d'Àngela-Rosa Menages i Joan-Lluís Monjo *Els valencians d'Algèria (1830-1962)*. Memòria i patrimoni d'una comunitat emigrada (2007b), elaborat bàsicament a través de la memòria oral dels mateixos emigrants. Finalment destaquem la publicació de Juan Ramon Roca *Espanoles en Argelia. Memoria de una emigración* (2008).

(2.) ¿No sabeu quina agafà ell? Eixe lletjot es trià un volantí per a la nit amb díhuit fils que estava aparellat amb "pèl de cuc", fort com una prima de guitarra. —¿Però què pesques tu: llobarros o dén-tols? Estàs boig de veritat. ¡Agafa un volantí fi, tros de maricó! —¡De cap manera! ¡Deu haver volgut guardar una canya que podria alçar un home, us ho jure! ¡Deixeu-lo! ¿Què em fot a mi? ¡Que agarre la balena per la coa, jo aguante el salabre!

(3).- Per molt que li prepare mantegades que es desfan a la boca, rotllets amb llavorettes de matafaluga, pastissos farcits de pasta de moniato, emborratxats amb anís i empolvorats delicadament amb canyella, mones amb gust de flor de taronger, la xiqueta es nega [a menjar], indiferent a aquestes llepolies". [Traducció nostra]

(4). No és sense una maliciosa clarividència que Remedios constata a vegades: "La meua Adriana és una xalefa i el meu Raül és un tros de burro: tot ho creu.

(5). La nostra experiència com a investigadors a partir d'entrevistes personals ha influït en la valoració d'aquest text com a document literari d'excepció, representatiu d'una memòria oral que malauradament anirà perdent-se amb el temps, en desaparèixer els membres que la posseïen.

(6). Bab-el-Oued de la primeria de segle! Un barri pintoresc! Refugi de tant d'espanyols miserables que la necessitat allunyava del seu país natal! Compartint entre molts una cambra exigua, privant-se fins i tot del necessari la major part del temps, aquestes pobres persones percaçaven un objectiu ben determinat: arreplegar uns quants estalvis que, a poc a poc, d'any en any, serviren per a reformar la casa familiar o per a preparar l'aixovar.

(7) Pel que fa a les ocupacions laborals dels valencians a Algèria vegeu, per exemple, MENAGES-MONJO 2007b: 70-101.

(8) Els colons s'aprofitaven també amb les menors despeses d'una mà d'obra d'origen camperol i submissa. L'Arba, Rovigo, Douéra, Saint-Ferdinand, Mahelma, i tants d'altres "bleds" (pobles), els deuen la seua prosperitat actual.

(9). La qüestió de la identitat valenciana, tant concretament la manifestada entre els emigrants a Algèria com entre els valencians en general, és una qüestió molt complexa i delicada, de la qual només en aquest escrit podem oferir un esbós procedent d'un treball que duem en curs.

(10). El valorós "Sitges", després d'unes travessies extenuants, abocava als molls d'Alger la Blanca les seues càrregues d'immigrants vestits amb bruses negres i espadnyes de corda lligades davall del turmell. "Ja arriben els estornells!", cridaven. Quant a l'origen precís d'aquest apel·latiu, les opinions estan dividides. Uns pensen amb el color dels seus vestits, altres amb el caràcter de temporada que tenia la seua estada. Per la meua part, crec que es tractava més aïna del seu instint de via en ramat i del seu parlar exuberant, tan similar al d'aquells pardals tan encantadors.

(11). Ja sabeu com és de retrògrada Espanya quan la comparem amb altres països. Penseu en la manera amb què s'eternitzen els nuviatges ací. Duren molts d'anys... així... sense un motiu realment vàlid... perquè els pares són presoners de costums ancestrals.

(12) Tot això ja no ens importa. D'ara en avant la nostra vida ja no estarà més a Espanya sinó "allà", en aqueixa Algèria francesa tan bonica, tan càlida, tan noble i tan generosa.

(13). Hauria volgut quedar-me un mes més a Tàrbena, perquè començava a divertir-me. Tenia gust d'escorfar les ametles i de jugar a pilota; però cal que tinga paciència i caldrà que torne.

(14). Menjar salat fet amb farina de cigrons que es coïa al forn en una llanda i es servia espolvorada amb sal i pebre. Molt recordat pels nostres informants. Existia la variant calentica (a Orà), i entre els àrabs hem sentit actualment la variant més propera al valencià de calenteta.

(15). Consuelo era molt popular al barri. Petita i viva, era la reina del món perfumat per la vainilla, la llima, el xocolate, el pistatxo... Et senties atret tant pels seus gelats com deliciosos com pel seu somriure i la seua amabilitat.

(16). La plaça de la Basseta vessa de gent, un personal colorista, cridaner, gesticulador. El parlar espanyol domina, però sobretot el seu "dialecte valencià". Bab-el-Oued es mereix de veritat el seu sobrenom de "Petite Espagne".

(17). El "riurau" no amuntegava coses inútils; un inventari s'hauria fet prompte: una taula, algunes cadires velles i unes màrfegues inflades per la blanor dels pallerocs de dacsa.

(18) L'aljub estava ple, perquè havia plogut abastament l'hivern abans. L'horta mostrava una vegetació molt abundant. Aprestada des dels primers dies de bon temps, oferia amb abundor totes les hortalisses que s'estimen tant els espanyols: tomaques, pebreres, albargines, penques, fesols, sense comptar les matetes d'alfàbega que es deixa caure darrere de l'orella, per coqueteria. El garrofer tan gran no podia passar desapercebut amb la seua soca buida, les seues branques plenes de nucs i el seu fullam impenetrable que ocultava milers de garrofes encara verdes. A les hores de repòs, hi lligaven el matxo i els hòmens gaudien davall d'una ombra generosa.

(19) ¿Quantes generacions havien esgotat les seues forces per construir i tindre cura d'aquestos quilòmetres de parets de pedra seca? Més amunt, la roca mare deixava un lloc menut per al conreu. Però allà també havien arreplegat amb un cabàs o a mà, del poc de terra que aparentment hi havia. Havien omplert els buits propicis on cresqueren com pogueren, i desafiant les lleis més simples de l'equilibri, ací un ametler, allà una figuera, més lluny un garrofer, estirant desmesuradament unes rels tentaculars que buscaven parsimoniosament l'aliment.

(20). No arribem a identificar aquest indret. Suposem que devia tractar-se d'un solar proper a la carretera actual. Però la construcció al·ludida pel conte no tingué lloc, ja que el primer grup escolar de Tàrbena es construí als anys 20 en un indret allunyat de la carretera, a la Placeta Vella.

Fonts bibliogràfiques

AMADES, Joan (20013): *Costumari català. El curs de l'any*, 5 vols., Salvat, Barcelona.

BERTRAND, Louis (1925): *Pépète et Balthasar*, Ed. Plon, Aubry

BEZSONOFF, Joan-Daniel (2002): *La presonera d'Alger*, Empúries, Barcelona

BOCHE, Henri 1999: "La festa de Sant Antoni Abat", dins *El teatre en la festa valenciana*, Generalitat Valenciana, València, pp. 219-231.

BONMATÍ ANTON, José Fermín (1987): "La emigración de alicantinos a Argelia durante el siglo XIX y primer tercio del XX", *Canelobre*, 10 (estiu-tardor de 1987), Alacant, pp. 82-88.

BONMATÍ ANTON, José Fermín (1988): *La emigración alicantina a Argelia*, Publicacions de la Universitat d'Alacant, Alacant.

BONMATÍ ANTON, José-Fermín (1992): *Los españoles en el Magreb, siglos XIX y XX*, MAPFRE, Madrid.

BONMATÍ ANTON, José-Fermín (1999a): *La emigración alicantina a Argelia (siglo XIX y primer tercio del siglo XX)*, Universitat d'Alacant, Alacant.

BONMATÍ ANTON, José-Fermín (1999b): *Historia de la Marina Alta. 46. La emigración a Argelia*, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta – Informació – Levante.

BROTONS MOLLA, Juan Antonio (1996): "Les arrels perdudes", *Doble espai. Certamen literari 1995-1996*. Ajuntament de Santa Pola, Santa Pola, pp. 81-92.

BRUNE, Jean (1999): "*Alger-Bab-el-Oued*". *Essai 1956*, Éditions Atlantis, Collection France-Algérie, Friedberg-Bayern.

CAPÓ, Bernat (1999): *Espigolant pel rostoll morisc*, el Bullent, Picanya [2a edició].

CARO BAROJA, Julio (1986) [1965, 1ª. edició]: *El carnaval*, Taurus, Madrid.

CONESA, Gabriel (1995): *Bab-el-Oued, notre paradis perdu*, Gandini, Calvisson.

CRESCO, Gérard & JORDI, Jean-Jacques (1991): *Les espagnols dans l'Algérois (1830-1914). Histoire d'une migration*, Éditions l'Athlanthrope.

- DUCLOS, Jeanne & MASSA, Charles-André & MONNERET, Jean & PLEVEN, Yves (1992): *Le pataouète. Dictionnaire de la langue populaire d'Algérie et d'Afrique du Nord*, Gandini, Calvisson [DLPAAN].
- GANDINI, Jacques (1995): *Alger de ma jeunesse. 1950-1962*, Éditions Jacques Gandini, Niça.
- GONZÁLEZ BELTRAN, Helia y Alicia (2006), *Desde la otra orilla. Memorias del exilio*, Frutos del tiempo, Elx.
- HUREAU, Joëlle (2001): *La mémoire des pieds-noirs de 1830 à nos jours*, Perrin, Mesnil-sur-l'Estrée.
- JORDI, Jean-Jacques (1986): *Les espagnols en Oranie 1830-1914. Histoire d'une migration*, Africa Nostra, Montpellier.
- LANLY, A. (1970): *Le français d'Afrique du Nord*, Bordas, París.
- MANNONI, Pierre (1993): *Les français d'Algérie: vie, moeurs, mentalité de la conquête des Territoires de Sud à l'Independence*, l'Harmattan, París.
- MAZZELA, Léon (1989): *Le parler pied-noi*, Rivages, París.
- MALO DE MOLINA, Manuel (2000): *Viaje a l'Argelia*. Librerias París-València. València (edició fac-símil del text de 1852).
- MENAGES MENAGES, Àngela-Rosa & MONJO MASCARÓ, Joan-Lluís (2002): "No compre pa. Observacions a l'entorn de l'etnoliteratura basada en malentesos lingüístics a partir de materials de la tradició dels valencians emigrats a Alger", *Revista Valenciana de Folclore*, 3, pp. 121-141.
- MENAGES MENAGES, Àngela-Rosa & MONJO MASCARÓ, Joan-Lluís (2007): "Els valencians dins de la interculturalitat de l'Algèria colonial (1830-1962)", *Actes de les II Jornades d'Estudis Comarcals de la Marina Baixa*, Ajuntament de la Vila Joiosa, pp. 121-141.
- MENAGES MENAGES, Àngela-Rosa & MONJO MASCARÓ, Joan-Lluís (2007a): "Els valencians d'Algèria (1830-1962). L'emigració valenciana a Algèria explicada pels seus protagonistes", *Revista de la Escuela Oficial de Idiomas de Alicante*, 4, pp. 17-18.
- MENAGES MENAGES, Àngela-Rosa & MONJO MASCARÓ, Joan-Lluís (2007b): "L'emigració polopina a Alger", *Polop de la Marina. Festes del Porrat 2007*, pp. 111-114.
- MENAGES MENAGES, Àngela-Rosa & MONJO MASCARÓ, Joan-Lluís (2007c): *Els valencians d'Algèria (1830-1962). Memòria i patrimoni d'una comunitat emigrada*, El Bullent, Picanya.
- MONJO, Joan-Lluís & MENAGES, Àngela-Rosa (2006): "Els tarbeners que emigraren a Alger", *Tàrbena. Festes Patronals*, pp. 11-17.
- MONJO, Joan-Lluís & MENAGES, Àngela-Rosa (2007): "Alguns benidormers van emigrar a Algèria", *Festes de Sant Antoni. Ermita de Sanç, Benidorm*.
- MONTIEL GUARDIOLA, Rosa (1999): "L'emigració callosina a Alger", *Festes de moros i cristians., Callosa d'en Sarrià*, pp. 112-115.

MORÉNO, Amédée (1998-1999): *Le parler des Pieds-Noirs d'Oran et d'Oranie*, 2 vols., Les Vents Contraires, Ais de Provença.

MORELL FULLANA, Doménec, (recopilador) (2005): *Dotzena i mitja de llegendes del Pinet*. Associació de Mares i Pares del CP Verge dels Desemparats d'Oliva. La Safor, Edita AMPA del CP Verge dels Desemparats

PELLO, Henri (coordinador) (1998): *Algérie. Histoire d'un canton de la Mitidja de 1830 à 1962*, Amicale des Arbéens, Canohès.

ROBLÈS, Emmanuel & YACONO, X & DE LA HOGUE, J. (1982): *Les Pieds-Noirs*, Philippe Lebaud, París.

ROCA, Juan Ramon (2008): *Españoles en Argelia. Memoria de una emigración*, IES Luís García Berlanga – Seminario Permanente Amando Beltrán – Ministerio de Asuntos Exteriores – AECL.

SALINAS, Jaime (2003): *Travesias y memorias(1925-1955)*, Tusquets, Barcelona.

SENTIS, Carlos (2008): *África en blanco y negro*. Editorial Nausicä.

SEVA LLINARES, Antoni (1968): *Alacant, trenta mil pieds-noirs*. Ed. 3i4, València.

STORA, Benjamin (1994): *Histoire de l'Algérie coloniale 1830-1954*, La Découverte, París.

VERDAGUER, Jacint (2003): *De Tànger a Sant Petersburg. Excursions i viatges*. Tusquets, Barcelona.

VIDAL-DOMERC, Michèle: *Verandas et moucharabiehs*, Éditions Jean Curutchet, Hélette.

VILAR RAMÍREZ, Juan Bautista (1975): *Emigración española a Argelia*, Instituto de Estudios Africanos (CSIC), Madrid.

VILAR RAMÍREZ, Juan Bautista (1982): "Los alicantinos en la Argelia francesa", *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*, 1, pp. 127-161.

VILAR RAMÍREZ, Juan Bautista (1983a): Los alicantinos en la Argelia francesa (1830-1914), Universitat d'Alacant, Alacant.

VILAR RAMÍREZ, Juan Bautista (1993): "La cultura española en Argelia (1830-1962)", dins de *Presencia cultural de España en el Magreb*, Mapfre, Madrid, pp.100-118.

VILAR RAMÍREZ, Juan Bautista, Juan Bautista & VILAR, María José (1999): *La emigración española al Norte de África (1830-1999)*, Arco Libros, Madrid.